Érik a fény

SZABOLCSI MIKLÓS — JÓZSEF ATTILÁRÓL

Megrázhatom fáimat, már közelednek testvéreim.

Ívlámpák vagyunk egymás szívei fölött, a kicsi
madarakat látod-e vállainkon?
Mi vagyunk azok és szelíd arcunk is egymáshoz ér —
Nyissuk ki egészen magunkat, egyszerre jusson
mindenki a szeretetbe.

A Napra akasztjuk sugarainkat, megszabadult
kenyerek telepednek küszöbeinkre,
gyémánthidak szökkennek mindenfelé s az elaludt
aknák pacsirtákként emelkednek szívünkben és
szelíden felrobbannak csókjainkban.

Hát pazaroljuk szét harangjainkat, kitárt ajtónál
mosolyogjunk.
Szemünkben rejtőzik a torony, melyről beláthatjuk
ismeretlen hazánk vidékeit.
Készen vagyunk már égboltjainkkal s készen vagyunk
a fényességre, aki hajnalonta gyönge virágokat okoz.

FODOR:

A költemény — már címével is — érlelődésről beszél. Ami egyet jelent a költői példaképek jó és jobb értésével, de amazok túlhaladásával, József Attila egyéni, sajátos hangjának, hangvételének, költői kelléktárának gazdagodásával. Ez a gazdagodás egyre inkább a kassákos avantgarde-izmustól az egyszerűbb, érthetőbb költészet felé vonzza: így kortársai értését, megértését, őhozzá való érlelődését is egyre tudatosabban segíti, segítené. Ilyen útmutató, s egyben mérce, amit József Attila — Bartókra utalón — *Medvetánc* című tanulmányvázlatában elmond: „Egyes zenészek — írja — Bachból próbálják megérteni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásnak az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva." Szabolcsi Bence ezt az utat követve jutott el József Attiláig. De ugyancsak Szabolcsi Bence tanítása: az út nemcsak előrefele: visszafele is járható. Méltán idézi a tudósnak és embernek is példamutató Szabolcsi Bence — Bartókról szólván — József Attila előbb említett vázlatát: őbelőle, a József Attila-i látás felől közeledve Bartókhoz: „József Attila — mondja Szabolcsi Bence — ... helyesen figyelte meg (sokat idézett és sokat magyarázott Bartók-vázlatában), hogy a disszonáns és megoldó princípium állandóan egymásba oldódik, de ugyanakkor ébren tartja egymást; egyik a másikat hívja és kihívja, ezzel téve állandóan hullámzóvá a

Fodor Ilona Kettős portré című rádióadásának szövege. A szerkesztő Dorogi Zsigmond volt.

teljes gondolatfonalat... A kettős karakter, tézis és antitézis... kezdettől fogva kíséri Bartók fejlődését. Az anyag kettős formája ez, a melodikus és a ritmikus, a kibontott és a szűk, a diatonikus és a kromatikus, vagy ha úgy tetszik: az Ideális és a Torz, a Királyfi és a Fabáb testet öltött alakja."

Érik a fény: e József Attila-vers címét írhatnók a most érlelődő fény hallatán: Bartók táncjátékának hajnalzenéjét: A fából faragott királyfi hősét, a Királyfit s a fiatal József Attilát az Érik a fény című költeményt megidézve. Mert ez is kettős portré: Bartók és József Attila: a két fényimádó és pokoljáró arcmása. Úgy, és abban az értelemben, ahogyan József Attila magyarázza a bartóki zenét idézett vázlatában: „Csak disszonancia révén lehetséges alkotás. A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál... Lényegében minden hasonlat disszonancia, mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek": eddig a próza. S ugyanez versben: „Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra." Hogyan valósítja meg ezt a dialektikát az *Érik a fény?* — Szabolcsi Miklóst kérdezzük:

SZABOLCSI:

Az *Érik a fény* című verset választottam ki, és ennek van önző oka is, miután a József Attila életéről és pályájáról megírt könyvemnek ez a címe. Mert ezt a címet és ezt a verset éppen a készülődés, a felkészülés József Attilájára tartom nagyon jellemzőnek. Arra a József Attilára, aki mestereitől oly sokat tanult, aki minden hatást felszív, minden hatást magáévá tesz, átalakít, és belőle saját költészetét építi.

A vers József Attila kassákos, úgynevezett (vitatható terminussal): konstruktivista korszakának terméke, a húszesztendős fiatalember 1924—25-ben írt versei közé sorolható. Első hallásra vagy ránézésre is — talán a kedves hallgatók is észreveszik, hogy két sajátossága van —, már első pillanatban megüt bennünket először az, hogy rímtelen, de ritmusos, úgynevezett szabad vers, másodszor pedig az, hogy különleges, merész, ugráló, helyenként látszólag összefüggéstelen képek sorozata is van benne. A vers külső képe — ahogy ránézünk —: az egyetlen hosszú sor és a három szabad verses laza versszakasz: teljesen azonos Kassák Lajos *Tisztaság könyvének* ekkor írt verseivel. A fiatalember, mint minden egyes kortársa — kivéve a legkonzervatívabbakat, a legjobboldalon állóbbakat —, a forradalmat egyenlőnek tartja az avantgarde-dal, az avantgarde-nak pedig — ha akarom: a formaromboló irányzatoknak, az újat kereső irányzatoknak — pedig ekkor, 1924—25-ben Kassák Lajos a hordozója, legfőbb és talán egyetlen igazi képviselője. Ilyen verseket is a magyarországi fiatalok Kassák bécsi lapjaiban, a *Má*ban olvashattak, Kassák ott megjelent verseskötetében, verseiben, a Tisztaság könyvében, és ezeket a verseket írták, utánozták József Attila kortársai, az akkor induló fiatal költők: mindenki, aki újakat akart, aki lázadni akart, aki forradalmat akart.

Manapság vannak — most már elcsendesülő — viták, olykor barátaimmal is, amelyek az avantgarde-ról és a kassákizmus értékéről szólnak; (itt hangsúlyozni szeretném, hogy azért sem egészen értelmesek ezek a viták, mert akkor nem volt más alternatíva: a fiatal, lázadó költőknek így kellett írniok). Menjünk közelebb: kassáki forma ez a közvetlen, emberi hangú, de már szimbolikus térre utaló hangütés itt, ez a „Megrázhatom fáimat", a laza keretbe foglalt kis cselekmény, kis epikus cselekmény és a lecsengő, decrescendós zárás. Kassáki forma az is, hogy a világot sajátos, látszólag összefüggéstelen, nagy fesztávolságú, merész képekben fogja össze. Kassákos a szegényeket, a fiatalokat és a munkásságot összefogó többes szám. A „mi vagyunk a munkások", a „mi vagyunk a fiatalok", a „mi vagyunk a jövő hordozói" pátosza. Mégsem lehet ezt a verset a Kassák-versekkel összetéveszteni, és ez a legizgalmasabb és a legérdekesebb számomra is.

FODOR:

Kassákot emlegette. Mi a bevezetőben és a zene szavával *A fából faragott királyfit.* És Szabolcsi Bencét, aki az Ideális és a Torz képet, a Királyfi és a Fabáb ellentétpárját, de egyik a másikát kiegészítő, magyarázó dialektikáját — József Attilára

hivatkozva — értelmezte. Ha megengedi, professzor úr — kettős portréról lévén szó: a továbbiakban is folytatnók a Bartók—József Attila-párhuzamot. Utaljunk ezúttal Kassákra, akiről az előbbiekben szó volt. S A fából faragott királyfira, ahogyan Kassák itthon, a háború idején a zeneművet — ahogyan mondani szokta volt —: „fölérezte". E zeneélmény azért is sokatmondó számunkra, mert „fölérezhetjük" mi magunk is: mennyiben különbözött a tízes évek Kassákja az emigrációbeli költőtől, amiből arra is következtethetünk: külsőségeiben avagy lényegében hatott-e Kassák a fiatal József Attilára? Kassák írja az *Egy ember élete* című önéletrajzi könyvében *A fából faragott királyfi*ról: — „A bevezető rész tetszik nekem a legjobban. Érzem, most az abszolút zene árad körülöttem, elmossa bennem az aggályoskodó kritikai szempontokat, egész valómmal a hatalmában vagyok, s csak ott nyílnak ki a szemeim, ahol a hangok a színpadon pergő cselekmény külső mozzanatait illusztrálják. Ezekben a pillanatokban a zene, mintha eszközzé alakulna át, alárendeli magát a királyfi vagy a királykisasszony, a bokrok és vizek cselekvő érvényesülésének..."

Vagyis: Kassák — ekkor még — nem látja, amit Balázs Béla, A fából faragott királyfi szövegírója — ő sem mindjárt —, de a táncjáték láttán-hallatán felfedez, azt tudniillik, hogy a zene sosem alárendeltje, illusztrációja a mesének, hanem épp a mese ellenében dolgozik, agitál, gesztikulál. Balázs Béla, Bartók zenéjéről szólván a maga rendezői fiaskóját is elismeri: „Kicsi volt a színpad és tizenöt lány táncolt »vizeket«, mikor a zenekarban Bartók Niagara-harsogása zúgott és erdőnek tizenöt lány hajlongott levéllegyezőkkel, mikor Bartók Cyklon-muzsikája tépte a fákat. Tango Egisto mint egy dühöngő condottieri ült a renitens és ellenséges zenekar fölött. Nem dirigált, hanem hipnotizált...".

Elnézését kérem, professzor úr e hosszú kitérőért, de — úgy érzem — ez is hozzátartozik mindahhoz, amit az Érik a fény számunkra ma mond: ha József Attilát Bartók felől kívánjuk megközelíteni, megérteni. Mi tehát az, ami ebben a versben Kassák ellenére és ellenében történik?

SZABOLCSI:

Az, hogy a fiatal költő tanul Kassáktól, egyelőre a külső formát sajátítja el, de már a saját képzetkincsét, saját költői alkatának, saját céljainak, saját helyzetének megfelelő képkincset, tartalmat, belső indulatot önti kassáki formába. Hadd kezdjem azzal, hogy a vers címe, az Érik a fény nagyon sokjelentésű. A kritikai kiadások közlik a Nem én kiáltok című kötete (József Attila második kötete) 1924 karácsonyán kelt befejezését, utószavát — ez prózavers —, amelyik evvel a mondattal végződik: „Érik a fény: a Metaars". Azaz: valami közeledik, valami jön, valami készülődik, amely más is, és több is, mint művészet. Ha akarom, ez a mondat egy más nyelven — hadd mondjam tréfásan, egy más metanyelven ugyanazt jelenti, mint: Nem én kiáltok, a föld dübörög. Ha tehát egy versnek kevéssel utóbb azt a címet adja, hogy Érik a fény, ez annyit jelent, hogy azt a valamit, az új képzetkincset, az új világot, erkölcsöt akarja bemutatni, amely több, mint a művészet, és lám, ennek a versnek az első sora már ez: „Megrázhatom fáimat, már közelednek testvéreim." Hova visz bennünket ez az első kép? Hova ragad bennünket: „Megrázhatom fáimat?" Nagyon jellemző színtérre. A fiatal József Attila mitikus, meseszerű, díszletszerű terére. „Megrázhatom fáimat": meseerdő; vagy: bennszülöttek között vagyok; terítve a mesék fája, a Csongor és Tünde aranyalma-világa vagy valamelyik mesebeli táj: már elindulhatok, már adhatok enni, már üdvözölhetek: megérkeznek a testvéreim. A testvéreim, a többes szám első személyű birtokos raggal pedig: József Attila barátai, a szegények, a szegényemberek, a szegény fiatalok. És innen kezdve a kassákos szabadversbe a fiatal József Attila tisztaságot, szeretetet, egymáshoz közellétet érzékeltető képei, képkincse tolul be. Nagyon jellemző, hogy benne vannak a versben a korszak jellegzetes technikai, gépre irányuló kifejezései, kifejezéskincsei, szavai. Itt a második szakasz így szól: „gyémánthidak szökkennek mindenfelé". A HIDAK: úgy is, mint a technika kifejezői, úgy is, mint a távolság és az összekötés kifejezői. A kor expresszionista festészetében — késő expresszionista festészetében —, és a kor költészetében ez szinte ilyen egyezményes jel volt, gondol-

junk Derkovits Híd télen-jére, József Attila Anyám meghal-ban erre a híres sorra: „a híd lassan kijön a ködből..." — De ez a híd, most, ebben a versben evvel a jelzővel jelenik meg, és összetett szóvá válik: „gyémánthidak". És aki tudja, hogy a gyémánt József Attilánál a tisztaságot, a keménységet, a kérlelhetetlenséget, de egyszersmind a magasabb erkölcsöt jelenti, az látja ebben a képben, hogy készülnek az embereket igazán összefogó, új minőségű kötelékek és kapcsok. Tehát egyrészről ott van a híd, de ez a híd gyémánthíd, tehát a kor szava és József Attila jelzője együtt. És ugyancsak a kor szava: az aknák. A fölrobbant aknák, amelyek a háború emlékeként, a polgárháború emlékeként is, ott vannak minden versben, minden mozgalmi versben és minden akkori szocialista versben: József Attilánál az aknák „pacsirtákként emelkednek szívünkben": énekelni kezdenek. Megszelídülnek, emberivé lesznek, és elalusznak. Elaludt aknák, hogy a végén szelíden robbanjanak csókjainkban.

Egy pillanatra megállnék e szakaszzárásnál — „szelíden felrobbannak csókjainkban" — egyrészt azért, hogy a József Attila-i gondolatalkotás, képalkotás, költői szöveg egyik legjellegzetesebben végigvonuló sajátosságára már itt fölhívjam a figyelmet. „Szelíden felrobbannak", azaz a módhatározó itt ellentmond az igének, a jelző az állítmánynak, a jelző az igének... Szelíd robbanás: hirtelen eszembe jut a késői József Attila „kikeleti víg erőszak"-ja és a József Attila-i híres ellentétek — „igazán csak itt nevethetsz, itt sírhatsz" — az Elégia végén. Tehát az, hogy József Attila az egész világot — annak minden apró kis részét — ilyen éles ellentétekben látja, és az ellentétek szintézise adja az egész világképet. Ez a belső feszültség minden egyes versben, minden egyes verse apró elemében ott van. Itt is. Felrobbannak is és szelíden is: egyszerre alakítom a kapott képzetkincset, magammal hozom a kor konstruktivista költészetéből az aknákat, és átalakítom a magam szelídséget, természetet, szépséget kedvelő szavaival, s a magam ellentéteket megmutató szakaszaival.

FODOR:

Hadd hozakodjak elő újra a kettős portréval: Bartók táncjátékával, ahol nemcsak a színpadi kellék és utasítás varázsol hidat és tornyot, de a zene expresszionista stílusa is. Hisz ebben a zenében a „hidak szökkennek", itt is elindul valami; s az expresszionista-konstruktivista színpadképnek megfelelően a „híd lassan kijön a ködből": azaz hajnalodik, s a fény útra hívja a Királyfit, megcsendül a vándorlás zenéje, az ÚT-zene, s a Királyfinak nem kell egyebet tennie, mint követnie azt, amit őbenne és őtőle függetlenül is a természet, a fény, a fák, az erdő elkezdett. Pontosan úgy, ahogyan Radnóti Miklós Bartók táncjátékának hallatán írta (de ő is, mint Kassák, a nyitóképre figyelve):

Lassan száll a szürke és a kék még
lassabban szivárog át az égen,
homályban áll az erdő s minden ág
puhán mozog, úgy mint a vízfenéken.

A szürkeség eloszlik, győz a kék,
minden égi füstöt magába fal
s a dúdoló hajnal elé szalad
két fiatal fa, sötét lábaival

FODOR:

Radnóti Hajnal című verse után a dátum: 1935. február 1. a bartóki zene, a táncjáték előadásának időpontját rögzíti s az egyszeri pillanatot, amikor „két fiatal fa... a dúdoló hajnal elé szalad", vagyis amikor a Királyfiban is hidak szökkennek. Sőt „hidak robbannak", ahogyan egy másik József Attila-vers is mondja: „hidak robbannak a szegény emberekben"... Úgy gondolom, hogy a HÍD nemcsak összekötő kapocs, de egyben robbanásszerű újság: az ÚJ szimbóluma, olyan városi kellék — mint Ön mondja —, amely mind a Királyfi esetében, mind József Attila versében a

Toronyhoz vezet. És ebben az időben József Attila — tudjuk — valóban készülődött, egy „messzi városba", melyet — mindegy, hogy ki — egy Idegen hirdetett meg számára, vagy jelzett számára, olyan Idegen, mint Kassáknál a Szakállas ember. A vers tehát József Attila útzenéje: nemcsak költői indulásról, de valamiféle utazásról is szól: tudjuk, két évig készülődött Párizsba...

SZABOLCSI:

Teljesen így van. Az ez utáni sorok után a harmadik szakaszban itt van József Attilának két ekkori legkedveltebb képzete. Sokat jelentő, sok mindent összefogó — hogy így fejezzem ki magam —, az ő magánmitológiájához tartozó képzete. Itt egy pillanatra megállnék. És tudni kell azt, hogy — pszichikai sajátosság — mindnyájunknak vannak érzelmekkel, emlékekkel különlegesen terhes, különlegesen megrakott, különlegesen fontos képzetbokraink. A költőnél is van. És fokozottan, mint másnál. Egy-egy olyan szócsoport, egy-egy olyan tárgy, egy-egy olyan jelzős szerkezet, a világ általa teremtett felszínének egy-egy darabja, amely egész különleges jelentést hordoz, ismét és ismét visszatér nála, amelyet ismét és ismét felruház más-más jelentéssel. Olyasfajta dolog ez, mint amikor a nagy festők fölrajzolják maguk a festményük szélére. József Attilánál ebben a korban bizonyos, hogy ez a két képzet: a torony és a harang egyike a jelentéssel leginkább terheseknek, a legfontosabbaknak. A harang: van Harangozó című verse, „el kell dobni a harangot"; a Szeretők lázadásában csengőket viselnek a kalapjukon. A harang nála ekkor az emberi szépség, ifjúság, jó tulajdonság — és hasonló — együttese valamilyen módon, a TORONY pedig — és ebben teljesen igaza van — most is és később is a távlat, a kiállás, a perspektíva, a messzeség. Egyik részről az emberi bátorság és egyenesség; másrészről a politikai-társadalmi törvény felismerése: „bődülj torony, rohanj hát", mondja ekkor

Gyorsan ugrok egyet, egészen 1932-ig: „kiállunk érte, mint a kémény, lássák" — írja *A munkások*ban. Ez a torony itt: „Szemünkben rejtőzik a torony, melyről beláthatjuk / ismeretlen hazánk vidékeit", azaz — ha nagyon durván akarom lefordítani — megvan bennünk a képesség, a tudás, a rendszer, hogy messze lássunk a világba, hogy beláthassuk azt, amit tennünk kell, amerre mennünk kell. A torony itt egyszerre — amint mondta — földrajzi és intellektuális fogalom. Egyszerre jelent földrajzi távolságot, a „Magyarország messzire van" problémát, az elindulást új vidékek felé, és emberi keménységet, kiállást, a világ törvényeinek megismerését...

A fiatal költő a kassákos formában legsajátabb eszközeivel, legsajátabb képzeteivel, legsajátabb hangján szólal meg. Legsajátabb az a szelídségre, a szeretere, az együttérzésre való vágyakozás: „Nyissuk ki egészen magunkat, egyszerre jusson mindenki a szeretetbe." Ne felejtsük el, hogy ennek a versnek a leggyakoribb szavai a szív és a szelíd és a szeretet. Ne felejtsük el, hogy a József Attila-i bájnak, készségnek a „gyönge virágok", a szelíden felrobbant csókok", a „megszabadult kenyerek" a jellemzői. De nemcsak erről van szó. Ez csak az egyik, ami ebből a versből a fiatal József Attila szelídségre, bájra, szeretere való vágyát jelenti. Benne van egy másik vonás is: valami mást akar, valamire készülődik, valami újat akar, elindul valami felé, és ez a kor nyelvén nemcsak azt jelenti, hogy földrajzilag akar Párizsba és Bécsbe menni, egy új társadalom felé is akar menni... De ha összevetjük ezzel a verssel a valamivel később vagy valamivel előbb született a Nagy városokat és a Nagy városokrólt, amelyek félreérthetetlenül — valamilyen módon — a fiatal szovjetköztársaság iránti nosztalgiát vagy vágyat jelentik, látjuk, hogy itt még homályosan, a kor utópisztikus, mesés-misztikus nyelvén, de egy új — és hadd tegyem hozzá — egy emberi szocialista társadalom körvonalait vetíti föl. A vers tehát, az *Érik a fény* nem annyit jelent, hogy a művészeten túl érik az emberek közti új viszony, de azt is jelenti, hogy egy új világban, egy új társadalomban érik az új világ fénye, és a „készen vagyunk már égboltjainkkal", készen vagyunk a fényességre: a fiatalok nevében, a szegényfiatalok nevében egyszersmind

bejelenti ebbe az új társadalomba való belépését, azt, hogy így készíti elő az új társadalmat. Úgy, hogy én ilyen módon értelmezem ezt a kettős dolgot.

FODOR:

Ez a „kettős dolog" mind József Attila ifjúkori versében, mind pedig Bartók táncjátékában, látszólag, harmóniává oldódik. A mese lecsillapítja az ellenséges természeti elemeket, a fákat, az erdőt, a gyémánthidegségű és -tisztaságú patakot, megszelídíti a Tündért és leszereli a váratlan aknarobbanásként fellázadó Fabábot, amely — egy adott pillanatban, váratlanul — alkotója ellen fordul. Az ellenséges dolgok „lelket értő dolgokká" lesznek, „békét és szövetséget kötnek egymással", és Balázs Béla szavai és intenciói szerint a királyfi a „dolgok királyaként" elfoglalja helyét a természetben, akárcsak a „dolgok, (amelyek) lassanként régi alakjukat öltik magukra és elfoglalják eredeti helyüket". Azaz a Királyfiból királyfi, a Fafából élettelen bot lesz... Vagy mégsem? Ha belegondolunk: a Fabáb a Királyfi alkotása, tehát azonos övele: őbelőle született, még ha TORZ is. Hol hát a megoldás? A mesében? — A kérdésre Bartók egész életművével felel. Vagyis A fából faragott királyfit nem érthetjük meg önmagában. Aminthogy az Érik a fény sem magyarázhatja — önmagát. *A fából faragott királyfi* igazi jelentésére Kodály és őrá hivatkozva Szabolcsi Bence figyelmeztet: „Figyeljük meg, hogyan vonul végig Bartók műveiben központi eszméje, az emberi méltóságért való harc, a sötétségből való kiemelkedés, az út a világosság felé. Beethoveni harc ez, beethoveni út, aminthogy Beethoven örökségének kevés olyan folytatója és átvállalója akadt a világ zenetörténetében, mint Bartók Béla. *A Kékszakállú herceg vára* még az éjszaka győzelmével végződik — de Kodály Zoltán ismerte fel, hogy ez az opera s *A fából faragott királyfi*ról szóló táncjáték úgy tartozik össze, mint egy óriási szimfónia két tétele; emebben pedig a mese hőse, s vele a zeneköltő, már harcba indul az éjszaka minden bénító hatalma ellen. A küzdelem azután annál feszültebbé válik, mennél jobban azonosul a zeneköltő életének tartalmával, mennél jobban kiderül, hogy az ő mitikus »éjszaká«-ja voltaképp egy azzal a nagy sötétséggel, mely körülötte a teljes emberi eszméletet fenyegeti. Nagy műveiben ezentúl szöveg nélkül is ott van ez az irgalmatlan farkasszemet nézés a legmélyebb sötéttel, s mindig ott van a válasz is újjongó diadalzenék, haditáncok, duhaj vágtatások, népünnepek vagy forradalmi riadók alakjában. Ki a sötétből, fel az alvilágból, fel a fényre! — és itt a beethoveni jelszó már dantei jeligévé alakul; itt válik világossá, hogy ez a magyar zeneköltő a huszadik század egyik legnagyobb hőse volt, a nagy pokoljáró, aki végül ugyanúgy kijutott a napvilágra és a csillagokhoz, mint elődei, Dante és Beethoven."

És ha Szabolcsi Bence Bartókból magyarázza József Attilát, ugyanúgy tett Ön is, professzor úr, amikor ezt mondta az előbbiekben: — ha megengedi, visszaidézem, visszaforgatom: „A kritikai kiadások közlik a *Nem én kiáltok...* című kötet (József Attila második kötete) 1924 karácsonyán kelt befejezését, utószavát — ez prózavers —, amelyik evvel a mondattal végződik: »Érik a fény: a Metaars«. Azaz: valami közeledik, valami jön, valami készülődik, amely más is, és több is, mint művészet. Ha akarom, ez a mondat egy más nyelven — hadd mondjam tréfásan — egy más »metanyelven« ugyanazt jelenti, mint a Nem én kiáltok, a föld dübörög. Ha tehát egy versnek kevéssel utóbb azt a címet adja, hogy Érik a fény, ez annyit jelent, hogy azt a valamit, az új képzetkincset, az új világot, erkölcsöt akarja bemutatni, amely több, mint a művészet."

Vagyis ahogyan Szabolcsi Bence — Kodály nyomán — együttesen értelmezi A fából faragott királyfit és a *Kékszakállút*: József Attila is azt, hogy „a sötétség... világossággá válik, az alaktalanság... alakot ölt". Úgy, és abban az értelemben, ahogyan a Nem én kiáltok utószava és az Érik a fény együttesen hirdeti. Mert lényegében mi is a Nem én kiáltok utószava? Összegezés. És mi az *Érik a fény?* Az indulás, a készülődés — nem is programja — vágya csupán. Kapunyitás, kitárul-

kozás, hogy az előző, említett utószóban meghirdetett programot, az adott és saját maga körvonaltalan távlatait szemügyre vehesse. Bartók és József Attila szerint is kell a sötétség, hogy a hajnalodás bizonytalan fény-árnyék küzdelmében a dolgok életrekeljenek, hogy a hidak kilépjenek a ködből, s utat mutassanak. S az új út elején zeneszerzőnek és költőnek meg kell ölnie a már elkészült Művet, a Fabábot, hogy végre megszabaduljon attól, hogy új alkotómunkába foghasson. Ezért és ebben az értelemben írja József Attila említett utószavában: „Végre elindul ez a könyv. Végre megszabadulok tőle. Végre nem bennem lesz, hanem messze, messze tőlem, kinn a világban. Idegen lesz és csinálhatom a mást, az igazabbat. Megölöm ezt a kísértetet, mit akar?" — Ugyanazt akarja, mint Bartók fabábja: behelyettesíteni az alkotót, alkotóját: úgy beszélni helyette továbbra is, azon a nyelven, amelyet amaz a MŰ megszületése után már idegennek érez. Idegennek, mert a művész továbblép; József Attila előtt is — mint a szóban forgó utószóban írja — egy új, szociálisabb ember sejlik fel; költő és zeneszerző őrá akasztaná királyi palástját, koronáját, aranyos fürtjeit; mint József Attila mondja: „Kell, hogy reá rakjam húsomat és beleágyazzam csontjaimat. Hogy ez nem művészet? Hát akkor fütyülök a művészetre, én többet akarok, én azt akarom, ami kell. Érik a fény: a Metaars." — Ezek után hadd tegyük fel a kérdést Szabolcsi Miklósnak: Bartók vezette el József Attilához, vagy megfordítva, József Attila Bartókhoz?

SZABOLCSI:

Nehéz erre válaszolni. Mert ahhoz a nemzedékhez tartozom, amelynek alapélménye volt József Attila és Bartók is. Talán mégis azt mondanám, hogy József Attila volt az alapvetőbb, hiszen irodalommal foglalkoztam, az irodalmat szerettem, és azért a Bartók-zene kamaszkorom után, egyetemi hallgató koromban vált életem lényeges részévé. Furcsa módon az érett Bartók felől a fiatal Bartók felé. Azoknak az éveknek a Concerto és Divertimento Bartókja volt számunkra annak a világnak, annak a korszaknak és benne önmagunknak a legadekvátabb megfelelője. József Attila viszont kamaszkoromtól fogva végigkísér. Amikor én érettségiztem, akkor ő már nagy költő volt, abban az évben egyszer láttam is, amint a Szép Szó szerkesztőségébe bement; úgy, hogy a József Attila-i költészettel szinte együtt nőttem fel, és számomra, mint nemzedékem oly sok más tagja számára József Attila az 1930-as évek Magyarországa. Saját fiatalkorunk, saját felnőtté érésünk egyszerűen elválaszthatatlan az ő költészetétől: egy és ugyanaz. Aztán egy jóval későbbi szakasz, amikor ezt az alapvető élményt, ezt az alapvető megragadottságot, ezt az alapvető együvétartozást megpróbáltam — a helyenként hidegebb, helyenként analizáló tudomány eszközeivel — objektiválni és tudatosítani magamban.

FODOR:

Ez az objektiváció Önben is — sajátos módon — együtt történt Bartók, az igazi Bartók jelentőségének felismerésével. Jellemző — és ezért idéztük műsorunkban több ízben Szabolcsi Bencét — mert az Ön útja is egyre inkább őfeléje kanyarodott...

SZABOLCSI:

Ami a Bartók-dolgot illeti: valóban igaza van, hogy Szabolcsi Bence hatása nagyon nagy volt, és amikor máskor, jóval később — más olvasmányok hatása alatt is — elhatároztam, hogy megpróbálok egy ilyen zenei-képzőművészeti-irodalmi összehasonlítást írni, akkor ő valóban nagyon sokat segített. Ez tény. És tőle tanultam meg a kultúrtörténeti jelenségeknek ezt az egységben látását...

FODOR:

Arra az útszakaszra térne rá, ami előtte volt: a felszabadulás utáni kor érdekelne, amikor épp ezzel, a kultúrtörténeti jelenségek egységben látásával maradt adósunk művelődéspolitikánk, és ebből az egyoldalú látószögből méltatta József Attilát.

SZABOLCSI:

A helyzet még bonyolultabb. Ne felejtse el, hogy 1945 januárjában vagy 45 decemberében, akkor az Akadémia utcában, ahol ma a Tömegkommunikációs Kutató Központ van —, az volt a Magyar Kommunista Párt székháza. Én akkor már párttag voltam, és akkor ott, egy kulturális ülésen, egy kulturális aktíván a párt hivatalosan magáénak vallotta az igazi József Attilát. Ez volt a híres este, ahol ketten adtak elő. Lukács György mondta el a „Pártköltészet" című tanulmányát, és Horváth Márton az Eszmélet elemzését. El kell gondolnia, hogy egy ilyen időpontban ennek milyen nagy politikai jelentősége volt. József Attila bizonyos eltorzításának, háttérbe szorításának az időpontja későbbi, 49 és 54—55 között következett be. Nem szabad elfelejteni — ismétlem —: 45—58 között a teljes József Attilát próbáltuk vállalni, habár ezt a teljes József Attilát sokan sokféleképpen látták, láttuk. Bóka László szép esszéje 47-ben egy nagyon érdekes, a Nyugathoz közelálló, nagyon színes, de ismét csak egy szempontból látott — tehát töredékes — József Attilát mutatott föl számunkra. Ugyancsak nagyon izgalmas, nagyon eredeti, nagyon meggyőző, de egyszemponú József Attilát mutatott meg nekünk Szentkuthy Miklós a Válaszban megjelent emlékezetes cikkében. Úgyhogy sokfajta József Attila volt: együttesen ez a teljes volt. A fél József Attila, vagy a nem egészen teljes József Attila a 49—53-as évek között lett hivatalos irányvonallá. Úgyhogy ez a beszűkülés, ez az eltorzítás ekkor következett be. És meg kell mondanom, hogy az én első József Attila-írásaimban — ha jól emlékszem, már 45-ben írtam egy kis verstani cikkecskét —, a *Születésnapomra* ritmusának bizonyos analógiáira mutattam rá, de nagyobb összefüggésű tanulmányt egy népszerűsítő sorozatban 50-ben vagy 51-ben írtam meg; azonban bizony — mai szemmel olvasva — igen sok az egyszerűsítés, a vulgarizálás, a kisimítás, az egyvonalúság. Ugyanígy az 52-ben megjelent nagy József Attila-tanulmányomban, amely a Magyar Klasszikusok előszavának készült, ott is sok az ilyen egyszerűsítés, bár — ugyanakkor meg kell mondani — mindkét tanulmánynak megvan az az érdeme, hogy először próbált egy József Attila-életrajzi sort, egy életrajzot felrajzolni, s egy költészeti fejlődési sorba beállítani József Attilát. A még árnyaltabb, a teljesen árnyalt, bonyolult József Attila-kép számomra két dologgal fonódik össze a saját egyéni munkámban: a József Attila harmadik kötet, a prózai művek összeállításával, és aztán az 1958-as József Attila-ülésszakkal, a József Attila—Derkovits—Bartók-tanulmánnyal. A kettőhöz kellettek az 53-tól 56-ig tartó nehéz, próbára tevő, ellentmondásos, nagyon bonyolult jelenségeket egyaránt felmutató, de horizonttágító nehéz évek, s az 1957—58-as önmagunkra találás is.

FODOR:

A címben jelzett *Kettős portré*hoz hozzátartozik az is — ha nem akar, ne válaszoljon rá —, hogyan tűrte József Attila ezt a fajta vulgarizálást, hisz — véleményem, tapasztalatom szerint — egész mivolta, költészete ellenáll mindenfajta vulgarizálásnak. Azt hiszem, hogy kinek-kinek önmagán kellett erőszakot tennie ahhoz, hogy a vulgáris mércébe betörjék őt...

SZABOLCSI:

Nézze, ez egy nagyon nehéz kérdés. És... nem is minden vonatkozásában gondoltam végig. Az első az, amit én erre felelnék: nem szabad elfelejteni, hogy a József Attila-szövegek maguk 45-ben még sokkal kevésbé voltak érthetők, mint ma. Mint ahogy egy Kassák-vers vagy egy Korniss-kép vagy egy poszt-bartóki zenemű, ma már másként érthető. Meg kell vallanom, hogy sok olyan József Attila-vers hermetikusnak, nehezen érthetőnek, nehezen fölfejthetőnek tűnt, ami ma már tökéletesen világos, klasszikusan tiszta, egyszerű és átlátszó... A másik kérdés, egy direkt politikai vetületű kérdés: azt kell elképzelnie, hogy 49 és 53 között, mint az akkori legjobb versek, legjobb hiszemű versek bizonyítják, mi egyenes vonalúbban, felhőtelenebbnek, konfliktusmentesebbnek, világosabbnak láttuk a fejlődést — minden probléma ellenére —, mint amilyen volt. És válaszaink egyszerűbbek, átlátszóbbak vol-

tak, mint amilyenek ma. Tehát valóban úgy gondoltuk, hogy egy bonyolult, nehéz korban, de minden ellentmondást legyőzve, az egyedüli és minden részletében helyes úton járunk. Ehhez az elképzeléshez igazítottuk József Attilát... S amikor rájöttünk, hogy a valóság sokkal ellentmondásosabb, az emberek sokkal ellentmondásosabbak, mindaz, amit a szocializmus néven illetünk, az sokkal nehezebben megvalósítható, és sokkal több újabb problémát hoz, akkor kezdett a bonyolult József Attila is érthetővé válni.

FODOR:

Megint csak azt kérdezném: nem érezték az ellenállást magában a költőben?

SZABOLCSI:

Kérem szépen, megint egy személyes emlék. Emlékszem, hogy amikor a kritikai kiadást csináltuk, bukkantunk rá egy eldugott és senki által nem ismert szép kis versre, amelyet József Attila 36 májusában írt: „A Szabadság sétára megy, kit könny és vér teremtett, s kézen fogva vezeti szép gyermekét a Rendet"... Emlékszik erre a szép kis versre. Ez a négy sor és az utána következő négy sor teljesen megfelelt a mi akkori életérzésünknek. Mi akkor azt hittük, hogy mi teremtjük meg a Szabadságot és a Rendet. Később láttuk meg, hogy a Szabadság és Rend dialektikája sokkal bonyolultabb... Hát nem József Attila állt ellent! Mi azokat a szövegeket választottuk, amelyek nekünk igazat adtak. És azokat a szövegeket, mint például a Levegőt! vagy a Világosítsd föl-t, s a kései nagy keserű verseket eltoltuk magunktól. Nem titkoltuk el, de úgy eltoltuk magunktól: úgy messzire. A kor közfelfogása — hogy mondjam — a mi egyéni problémáinkat nem szerette hallani. József Attilának a betegségverseit szintén nem szerette hallani. Úgyhogy inkább azt mondhatnám: azt hallottuk meg József Attilából, ami bennünket igazolt, a mi meggyőződésünket, hitünket igazolta, és nem a teljes József Attilát... Gondolja meg: ma sem biztos, hogy a teljes József Attilát látjuk...

FODOR:

Ön tanár, egyetemen tanít. Az ifjúság, amely mindenütt, mindig elébeszalad az igazságnak, nem követelte-e azt a másik, az egész József Attilát? Vagy a középiskolában például...

SZABOLCSI:

A középiskolában más a helyzet, mint az egyetemen...

FODOR:

S az egyetemen?

SZABOLCSI:

Az egyetemen, azt hiszem, már a teljes József Attilát látják...

FODOR:

Ha már kettős portré: szeretném jó okát adni itt és most, a Szabolcsi Miklóssal folytatott beszélgetés után, annak összegezéseként, miért idéztem József Attila portréja mellé minduntalan Bartók arcmását. Magyarázatát szeretném adni annak is, miért hivatkoztam oly sokszor Szabolcsi Bence, a zenetudós nevére, zeneértőktől, íróktól, irodalmároktól, kultúréletünk minden rendű és rangú irányítóitól egyformán elismert tekintélyére, miért hívtam segítségül ebben a műsorban is a Tudós és Ember e ragyogó példáját, az ő szavait, s az általa megformált Bartók-portrét. Az előbbiekben tanárokról és diákokról esett szó. Hadd folytassam egy személyes élménnyel. Énnekem — a hajdani középiskolai énektanárnak — Szabolcsi Bence revelációt jelentett. Én ugyanis úgy hagytam el a kolozsvári Zeneakadémiát, hogy akkori tanáraim — ki sem ejtették Bartók nevét. Nem tanulhattam sem magyar zenetörténetet, sem magyar népzenét. Tehát egyszerre — mondhatni — csőstül ért

itt, Pesten Szabolcsi Bence zenetörténetének varázsa, nemcsak zenei, de esztétikai, sőt erkölcsi varázsa is; s ez a varázslat az évek múltával, amikor az irodalom jóval zavarosabb vizeire eveztem — és épp az ötvenes években —, nos ez a varázs akkor sem tört meg: egyre erősödött. Fogódzót adott, irányt mutatott irodalmi problémáimban, többek közt József Attila mind jobb és biztosabb megítélésében is. Ő volt tehát az, aki miatt minősítésemben ott szerepelt a megbélyegzés: „nem a tankönyv szerint, nem tanmenet szerint tanít". Őneki köszönhetem — mert köszönet illeti azért is —, hogy a középiskolás irodalmi tankönyv annyi — majdhogynem fizikai — gyötrődést jelentett, s ezzel oly mérvű renitenciát és ellenállást csiholt ki belőlem, hogy a kitüntetett énektanárból rossz irodalomtanár lett, legalábbis a hivatalos minősítések szerint. Ám, ha az előbbiekben azt mondtam, hogy Szabolcsi Bence zenei tanítása, stílusának esztétikai élménye és erkölcsi tisztasága egyszerre, váratlanul rohant meg, konkrét irodalmi, főleg a József Attila-képet, a hivatalos József Attila-képet módosító hatása lassan szívódott fel. Először azt tudtam meg tőle, hogy Ady, Bartók és Thomas Mann százada, a XX. század úgy és abban az értelemben József Attila százada is, amennyiben e század művészei nemcsak visszaveszik a IX. Szimfóniát, de egyben vissza is adják azt az emberiségnek. Őtőle tanultam meg, hogy a beethoveni szenvedésnek van egy sokkal mélyebb bugyra is: a Dantéé, s a XX. század pokoljáróié, amilyen Bartók és József Attila is volt. Ő tanított arra, hogy ez a pokoljárás nem „dekadencia", nem „menekülés a valóság elől", amint azt az ötvenes évek művelődéspolitikája hirdette, hanem mindannyiszor szembenézés a valósággal: „Aki dudás akar lenni, / pokolra kell annak menni, / ott kell annak megtanulni, / hogyan kell a dudát fújni". Ő mondta ki először — közvetve és közvetlenül —, amire nemcsak Révai József, de zeneértők, zenetörténészek, muzsikusok egy része oly későn ébredt. Révai Józsefet idézem: „(Bartók) épp olyan „pokoljáró" volt (művének kitűnő ismerője és magyarázója, Szabolcsi Bence kifejezését használva), mint fiatalabb kortársa, József Attila. Bartók Béla is zenéje mottójául választhatta volna azt, amit József Attila választott mottóul 1934-ben megjelent és nem véletlenül egy Bartók-opuszról Medvetáncnak elnevezett, összegyűjtött verseit tartalmazó kötetében." Igen, őneki, a zene tudósának kellett megtanítania Révai Józsefet, hogy az előbb idézett írása idején, 1958-ban megtagadja előző, 1955-ös álláspontját, többek közt azon levelét is, amelyet Mihály András zeneszerzőnek írt, s amit Agárdi Péter publikált nemrégiben a Kritika hasábjain. Révai e levelében ugyancsak Szabolcsi Bencére hivatkozva próbál érvényt szerezni a „formalista" Bartók elleni álláspontjának is: „Kedvem volna vitatkozni Magával az úgynevezett »formalista« elemek problémájával Bartók műveiben — írja Révai —, de nem vagyok eléggé zeneszakértő, hogy ezt megtegyem, csak annyit jegyzek meg, hogy nem hiszem, hogy Magának lenne igaza. Csak Szabolcsi Bencére hivatkozom, aki sohasem bírálta Bartókot (úgy, mint annak idején sok kommunista zenész), és a Csillagban megjelent cikkben a Csodálatos Mandarint elemezve bizony ő is elismerte — igen helyesen, hogy Bartók zenéjében sok a dekadens, pesszimista stb. elem (bár ő nem ezeket a kifejezéseket használta). És vajon mit jelent Szabolcsi Bartók-emlékbeszédének az a kifejezése, hogy Bartók, mint Dante és Beethoven »a nagy pokoljárókhoz tartozott«? Ha a pokoljárásnak van értelme — folytatja Révai —, akkor ez messzemenően rokon azzal, amit mi a saját nyelvünkön formalistának és dekadensnek nevezünk..." — Eddig az idézet abból a levélből, ahol József Attila „pokoljárása" is megméretik és könnyűnek találtatik. Nem volt nehéz észrevenni a kulisszatitkokon kívül rekedőknek sem, hogy Bartók értékelésével — több-kevesebb különbséggel — együtt halad József Attila hivatalos megmérése is. De Szabolcsi Bence volt újra az, aki a Csillagban megjelent, a Csodálatos Mandarinról írott tanulmányában — bár abban József Attila neve még nem szerepel — megmutatta az 1954—55-ös években azt, amit műsorunk elején idéztünk, azt tudniillik, hogy mit jelent pokoljárás és fényre vágyás, mélység és magasság, disszonáns és megoldó princípium egymás ellenében, egymást megerősítő, egymást kiegészítő dialektikája; a zenetudós itt jelzi először, amit egy másik, későbbi tanulmányában — József Attila Bartók-vázlatára hivatkozva — újra kimond és megerősít. Ő szoktatja sze-

münket nemcsak a dialektikus, de erkölcsi látáshoz, sőt az európai látókör kiszélesedéséhez is, egyszerre Thomas Mannra és József Attilára mutatva: „Az igazat mondd, ne csak a valódit."

Szabolcsi Miklós — mint elmondta — sokat köszönhet Szabolcsi Bencének. Bartókról, Derkovitsról és József Attiláról írott tanulmányában a lábjegyzetek is vallanak erről. Amiről azonban nem vallanak, és amiről — úgy tudom — máig sem esett szó, az, mennyiben hatott Szabolcsi Miklós Szabolcsi Bencére? Hogy ne hasson szolgai dicséretnek, amit mondani fogok, meg kell azt is vallanom, hogy a sok szenvedést, gyötrődést jelentő tankönyvek szerzője — többek közt — Szabolcsi Miklós volt. És mégis — és épp az előbbiek értelmében — meggyőződésem, hogy Szabolcsi Bence nem jut József Attila legigazabb, tehát lényegét feltáró megértéséig, ha unokaöccse nem írja meg ezeket a tankönyveket, és ehhez hasonló írásait József Attiláról. A Szabolcsi Bence, Tóth Aladár, Erdélyi József triászból csakis Szabolcsi Bence jutott el József Attilához, az ő nemzedékéből senki más. Ennek bizonyítására el kell mondanunk azt is — amit nemigen mondtak még el —, hogy a Csillagban megjelent Csodálatos Mandarint — Szabolcsi Bence több más hasonló horderejű tanulmányával együtt — Szabolcsi Miklós közölte a Csillag szerkesztőjeként, a kritikai rovat vezetőjeként. Vagyis, akkor adott teret — 1954—55-ben — Bartók, és közvetve József Attila legigazabb védőügyvédjének, amikor ez írások szellemével — részben vagy egészben — ellentétes nézeteket vallott. Jellemző e zavaros szellemi légkörre és ellentmondásaira: Szabolcsi Miklós akkor is hozzájárult az egész és igazi József Attila megismertetéséhez, akkor is hatott Szabolcsi Bencére, ha saját József Attila-portréja töredékes vagy éppen torz volt.

Ideális és Torz: e két kategória viszonylatában Bartók Szabolcsi Bence szemében mindenkor az Ideális arcmást példázta. 1936-ban a Cantata íróját „királysaslelkű" művésznek, embernek nevezi Tóth Aladár, és őrá hivatkozva, később Szabolcsi Bence is, ezzel is jelezve hármójuk titkos összetartozását: hisz az utolsó Királysas című versét Erdélyi József Bartók Bélának ajánlotta. Aztán jönnek a megpróbáltatás évei, a próbára tevő helyzetek, és — újra a Csillagban megjelenik Bartók és József Attila együttes portréja. Ezúttal a két „királysaslelkű" művész nemcsak fentről virraszt magányosan, de az éjszaka mélyéből, az emberi mocorgások, sóhajok, vagy éppen az „omló"-álmok között és közepette virrasztanak: Légy fegyelmezett! Hadd zárjuk a virrasztás parancsával, Bartók Béla és József Attila kettős portréját Szabolcsi Bence szavaival: „Az ember virraszt — mondta Bartók Béla és József Attila —, s az ember virrasszon: így válik valamiképp testvérévé és urává annak a némaságában is zengő, alvó és mégis készülődő mindenségnek, mely körülveszi. Talán ez a hang és ez a világkép az, ahol a sötét korszak két költője legközelebb jutott egymáshoz. A virrasztás parancsa — ebben állott legmélyebb rokonságuk. És mintha ez a jelszó egyben a kor minden lázas és reménykedő ember lelkének közös válasza lett volna az őket körülvevő nagy éjszaka kérdéseire."

(A beszélgetés befejező részét a következő számunkban közöljük.)